

Materiały

POLITYCZNE TREŚCI POJĘCIA *LEBENSRAUM* ORAZ *GROSSRAUM*

W języku propagandowym i terminologii politycznej III Rzeszy pojęcia *Lebensraum* oraz *Grossraum* zajmowały pozycję specjalną. W opracowaniach naukowych i publicystycznych, jak i w wystąpieniach przywódców Niemiec wyrażono polityczne credo nie tylko za pośrednictwem terminów „przestrzeń życiowa” i „wielka przestrzeń”, lecz także pochodnych, jak *Lebensraumordnung*, *Grossraumordnung*, *Lebensrecht*, *Lebensraumspiel*, *Raumbedürfnis*, *räumliches Wachstum* itp.

Hitlerowska teoria *Lebensraum* oraz realizowana w myśl jej założeń polityka zagraniczna znalazły odbicie w powojennej literaturze naukowej. Dotyczy to jednak przede wszystkim części postulatywnej teorii. Dzieje bowiem ekspansji politycznej Niemiec, jako realizacji wieloprzestrzennych postulatów doktryny „polityki wielkiej przestrzeni” (*Grossraumpolitik*) stanowiły przedmiot wszechstronnych badań i opracowań historycznych. Mniej natomiast uwagi poświęcono dotąd filozoficzno-metodologicznym założeniom teorii przestrzeni życiowej.

Celem niniejszego opracowania jest analiza treści zawartych w pojęciu „przestrzeń życiowa” oraz w korespondującym z nim pojęciu „wielka przestrzeń”. Zamierzeniem artykułu jest ukazanie ewolucji treści *Lebensraum*, poczynwszy od klasycznej teorii przestrzeni I. Kanta, po sformułowane przez C. Schmitta narodowosocjalistyczne prawo przestrzeni życiowej. Ewolucja bowiem oraz kariera polityczna terminu *Lebensraum* w III Rzeszy jest wyrazem nie tylko przeobrażeń treści samego pojęcia, lecz także odzwierciedla proces kształtowania się myśli politycznej w naukowych kregach Niemiec.

Wzajemne relacje: przestrzeń — czas, przestrzeń — państwo, przestrzeń — naród stanowiły w przeszłości ulubiony przedmiot filozoficznych spekulacji. Nigdy jednak „przestrzeń” nie była pojęciem jednoznacznym; występowało ono zwykle w formie złożonej, jako np. „przestrzeń państwowa”, „przestrzeń życiowa”, „przestrzeń narodowa” lub „przestrzeń gospodarcza”. Odpowiedniej treści nabierało ono dopiero wraz z komponentem, z jakim występowało. Nadanie „przestrzeni”, rozumianej jako „przestrzeń życiowa”, politycznych treści oznaczało odejście od neutralnego, geograficznego pojmowania „przestrzeni” i wypaczenie jej właściwego sensu. Narodowy socjalizm rozpoczął nową fazę w pradawnych dociekaniach nauki dotyczących treści i miejsca „przestrzeni” w historii, fazę, która sprowadziła „przestrzeń życiową” do wąskich interesów narodu niemieckiego, czyniąc z niej dogmat polityczny.

Punktem odniesienia późniejszych mistyfikacji terminów *Raum*, *Lebensraum*, *Grossraum* może być aprioryczna kategoria przestrzeni I. Kanta, której przeciwstawiały się wszelkie próby biologiczno-politycznej jej interpretacji. Dla Kanta przestrzeń i czas były wyobrażeniami *a priori*, które „stanowiły podstawę poglądów empirycznych”¹. Przestrzeń traktowana przez Kanta jako forma zjawisk zewnętrznych, przestrzeń życiowa w sensie wewnętrznego, duchowego wypełnienia — w twórczości J. Goethego, czy wreszcie przestrzeń jako widownia objawienia boskiego — u geografa K. Rittera przetrwała w swoiście neutralnym ujęciu do drugiej połowy XIX wieku.

Jeszcze gdy kanclerz O. Bismarck pisał w liście do grafa Karolyi 4 grudnia 1862, że „Prusy muszą dla swej politycznej egzystencji uzyskać niezbędne im do życia powietrze (*Lebensluft*)”², to mimo politycznych treści, pojęcie *Lebensluft* (jako synonim przestrzeni życiowej) pozbawione było biologiczno-rasistowskiego podtekstu.

Problem przestrzeni, rozumianej jako „przestrzeń życiowa”, w całej złożoności tego pojęcia, podjął po raz pierwszy na większą skalę niemiecki zoolog, geograf i antropogeograf F. Ratzel. W cyklu wykładów, wygłoszonych podczas letniego semestru 1904 r. F. Ratzel, nawiązując do I. Kanta, snuł filozoficzne rozważania na temat przestrzeni jako formy światopoglądu³. Na tym jednakże kończą się analogie Ratzela z Kantem.

Idąc za tokiem rozumowania Ratzela należy stwierdzić, iż przestrzeń i czas stanowiły w jego przekonaniu siły przeznaczenia ludzkiego; przy czym przestrzeń uważał za wielkość ograniczoną, zaś czas — za nieograniczoną. Przeciwwstawiając ograniczoność przestrzeni nieograniczonosci zachodzących w czasie wydarzeń i faktów, sprowadził Ratzel po raz pierwszy sprzeczność między przestrzenią, jako wielkością niezmienną a procesami żywymi jako siłą dynamiczną, do problemu walki o przestrzeń życiową, utożsamianą z walką o byt⁴. Stosunek przestrzeni do życia, który go zawsze frapował, uczynił Ratzel głównym problemem swej biogeografii. W przedmowie do pracy pt. *Geografia polityczna* stwierdzał, iż „dla biogeografii przestrzeń jest formą rozprzestrzeniania życia na powierzchni ziemi”⁵. Pod wpływem ewolucjonizmu Darwina oraz swych doświadczeń naukowych, jako zoologa, Ratzel sformułował prawo rosnących przestrzeni, któremu nadał wyraźnie biologicz-

¹ I. Kant, *Prolegomena do wszelkiej przyszłej metafizyki, która będzie mogła wystąpić jako nauka*. Warszawa 1960, s. 47.

² O. Bismarck, *Gesamte Werke*, Bd. 7, s. 71.

³ Cykl wykładów zatytułowany *Raum und Zeit in der Geschichte der Erde und Völker* został ogłoszony w publikacji *Raum und Zeit in Geographie und Geologie. Naturphilosophische Betrachtungen von F. Ratzel*. Natur- und kulturphilosophische Bibliothek, Bd 5. Leipzig 1907.

⁴ F. Ratzel, *Die Erde und das Leben*, Bd. 2, Leipzig und Wien 1901, s. 594. Por. także F. Ratzel, *Anthropogeographie*, Bd. 2, s. XXIII: „Dem Leben auf der Erde ist also ein beschränkter Raum angewiesen, in welchem es immer wieder umkehren, sich selber begegnen und alte Wege immer neu begehen muss”.

⁵ F. Ratzel, *Politische Geographie*. München und Berlin 1923, Aus. III.

ne piętno. W dążeniu państw do stałego rozszerzania obszaru upatrywał autor *Geografii politycznej* podstawowe prawo natury. W powiększonym obszarze państwowym dostrzegał także walory strategiczne, stwierdzając: „im większa przestrzeń określonej grupy ludzkiej, tym mniejsza możliwość naruszenia jej i okrażenia przez sąsiadów”⁶.

Ratzel niejednokrotnie wyolbrzymiał znaczenie i wartość obszaru ziemi, przyznając prawo rozszerzania przestrzeni tylko narodom o wysokim stopniu cywilizacyjnym. Wprawdzie J. Steinmetzler, autor wnikliwej rozprawy na temat koncepcji Ratzela, stoi na stanowisku, iż dopiero geopolityka — opierając się na wprowadzonej przez Ratzela terminologii — wykorzystywała naukę o przestrzeni dla swych ekspansywnych założeń, to jednakże nie można uznać, iż Ratzelowska koncepcja przestrzeni pozbawiona była polityczno-biologicznych treści i interpretacji⁷. Przesadne hołdowanie determinizmowi geograficznemu doprowadziło Ratzela do traktowania przestrzeni geograficznej w kategoriach mistycznych. Przestrzeń stanowiła dlań wielkość, od której zależała potęga, kultura, gospodarka państwa niemieckiego i żywotność jego narodu. Jako członek *Alldeutscher Verband* występował w interesie Rzeszy i jej światowej polityki. Przestrzeń życiowa, której domagał się dla Niemiec, miała zapewnić Rzeszy pozycję mocarstwa światowego i hegemonię we wszystkich dziedzinach.

Państwo, w przekonaniu Ratzela, stanowiło wielkość statyczną, której polityczny wyraz nadawała dopiero przestrzeń geograficzna. Na treść państwa składała się suma właściwości narodu i przestrzeni. Przestrzeń, jak wyrażnie stwierdzał, jest nie tylko nosicielką sił, lecz sama przedstawia siłę polityczną⁸. Miała ona również dla niego znaczenie polityczno-wychowawcze, gdy stwierdzał:

„Wielkość przestrzeni, o której politycznie myślimy i którą politycznie planujemy, zależy od przestrzeni, na której żyjemy. Dlatego istnieją wielkie i małe pojęcia przestrzeni. Pojęcie przestrzeni rośnie lub maleje wraz z przestrzenią, na której żyjemy. Naród musi być tak wychowany, aby przechodził od mniejszych do większych pojęć przestrzennych”⁹.

Ratzel dokonał także pierwszej analizy środków i metod, przy pomocy których organizmy państwowe miały przechodzić od form mało- do wielkoprzestrzennych. Bez względu jednak na wyszczególnione sposoby opanowania przestrzeni (ekspansja, narzucenie kultury innemu narodowi, wewnętrzna kolonizacja) stworzenie wielkoprzestrzennego państwa uważał zawsze za wyraz dynamizmu i żywotności narodu oraz wielkości jego kultury¹⁰.

⁶ F. Ratzel, *Die Erde...*, op. cit., s. 598.

⁷ J. Steinmetzler, *Die Antropogeographie F. Ratzels und ihre ideengeschichtlichen Wurzeln*. Bonn 1956.

⁸ F. Ratzel, *Politische Geographie...*, op. cit., s. 335.

⁹ F. Ratzel, tamże, ss. 261 - 263.

¹⁰ F. Ratzel, *Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten*. Reter-

Pod koniec XIX wieku teoretyczne rozważania na temat treści pojęcia „przestrzeń życiowa” oraz „wielka przestrzeń” ustąpiły miejsca dyskusji, która — w obliczu narastających dążeń ekspansywnych Niemiec — musiała nawiązać się bardziej do formułowania praktycznych postulatów przestrzennych. Dyskusję tę zapoczątkował *Alldeutscher Verband*.

Już w 1894 r. w głównym organie prasowym tego Związku ukazał się artykuł, w którym pod pojęciem *Ellbogenraum* (synonim *Lebensraum*) wyrażano to, co w późniejszych czasach określano mianem hitlerowskiej teorii przestrzeni życiowej.

„Tylko wówczas — czytamy tam — gdy uda się na wschodzie i południowym wschodzie zdobyć *Ellbogenraum*, można będzie zapewnić germańskiej rasie odpowiednie warunki życiowe, które utracić mogą mniej wartościowe narody, jak Czesi, Słowacy i Słoweńcy”¹¹.

Na przełomie XIX i XX wieku, kiedy Niemcy wstąpiły na drogę intensywnego rozwoju ekonomicznego oraz walki o zapewnienie sobie pozycji politycznego i gospodarczego mocarstwa światowego, „przestrzeń życiowa” oznaczała dla wielu naukowców, publicystów i polityków odpowiednio bogate w surowce obszary kolonialne oraz rozległe tereny wschodnie kontynentu europejskiego, mające służyć jako dogodny rynek zbytu¹². Znani uczeni tego okresu, m. in. G. Schmoller, E. Mareks, A. Hettner, byli zgodni co do tego, że nowa przestrzeń życiowa Niemiec musi pokryć zapotrzebowanie narodu na obszary, które dadzą wyżywienie dla rosnącej masy ludności. Neorankiści, jak E. Mareks i M. Lenz, domagali się powiększenia obszaru Niemiec, wychodząc z założenia, iż egzystencja państwowa oznacza ciągłą walkę o byt i siłę. W latach bezpośrednio poprzedzających wybuch I wojny światowej potęgę polityczną Niemiec utożsamiano coraz częściej z gospodarczą *prosperity*, tym samym więc przestrzeń życiową z pojęciem wielkiego obszaru gospodarczego¹³.

Problem „przestrzeni życiowej” Niemiec, jej granic i rozmiarów przybrał na sile w okresie ożywionej dyskusji na temat polityki zagranicznej i ce-

manns Mitteilungen aus J. Perthas Geographischer Anstalt. Gotha 1896, Bd. 42, ss. 97 - 107.

¹¹ „Alldeutsche Blätter” nr 2 z 7 I 1894.

¹² Na temat polityki *Lebensraum*u w tym okresie por. np: F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*. Düsseldorf 1962; K. Schwabe, *Ursprung und Verbreitung des Alldeutschen Annexionismus in der deutschen Professorenenschaft im ersten Weltkrieg. Zur Entstehung der Intellektuelleneingaben vom Sommer 1915*. „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1966/2, ss. 105 - 138; H. Marzian, *Der Lebensraum. Bemerkungen zu einer politischen These*. W: *Jahrbuch der Albertus Universität zu Königsberg* Pr. Würzburg 1967, Bd. XVII, ss. 147 - 163; D. Oncken, *Das Problem des Lebensraumes in der deutschen Politik vor 1914*. Freiburg 1948.

¹³ Na temat doktryny „gospodarki wielkiej przestrzeni” i jej powiązań z geopolitycznymi wymogami przestrzennymi por. J. Chodorowski, *Niemiecka doktryna gospodarki wielkiego obszaru (1800 - 1945)*. Wrocław 1972.

łów wojennych Niemiec w pierwszych miesiącach I wojny światowej. Zarówno A. Grabowsky, wydawca czasopisma „Das neue Deutschland”, jak również historyk J. Hashagen, widzieli w wojnie 1914 r. szansę spełnienia dziejowego posłannictwa narodu niemieckiego polegającego na „opanowaniu rozległej przestrzeni europejskiej”¹⁴. Wyraźne postulaty wieloprzestrzenne wysuwali pod adresem polityki zagranicznej Niemiec uczeni grupujący się wokół Bethmanna-Hollwega: A. von Harnack, E. Troeltsch, F. Meinecke, H. Delbrück, H. Oncken, Max i Alfred Weber, M. Sering, K. Lamprecht, F. Naumann, P. Rohrbach, E. Jäckh, W. Rathenau.

Spośród wielu manifestów przedstawicieli nauki niemieckiej w pierwszych miesiącach wojny na uwagę zasługuje — podpisane przez większość profesorów uniwersyteckich — „Wezwanie 93-ech”, memoriał „profesorów bałtyckich” Th. Schiemanna, R. Seeberga, J. Hallera, F. Leziusa oraz wręczony kanclerzowi memoriał H. Schumachera (pośrednika między uczelnią i wielkimi sferami przemysłowymi). Bez względu na zajmowaną pozycję oraz orientację polityczną wszystkie te manifesty i memoriały podporządkowane były jednej idei: powiększenia przestrzeni życiowej Niemiec celem nieskrępowanego rozwoju narodu i zaspokojenia jego wszystkich potrzeb. I wojna światowa miała stanowić poligon doświadczalny geopolitycznej teorii „prze-strzeni życiowej”. Żądania jej rozszerzenia motywowano wówczas mocarstwowymi ambicjami Niemiec, zwiększonymi wymaganiami gospodarczymi oraz potrzebą strategicznego zabezpieczenia państwa niemieckiego. Szczególną rolę w propagowaniu tych rewizjonistycznych haseł, jak i popularyzowaniu przestrzennych dążeń odegrała niemiecka geografia.

Geograf A. Hettner, pełniący funkcję asystenta w katedrze Ratzela, usiłował przystosować zadania praktycznie pojętej geografii do potrzeb politycznych Niemiec. Postulował on, aby geografia w niemieckich szkołach odzwierciedlała przestrzenne potrzeby narodu¹⁵.

„Jeśli chodzi o przestrzeń życiową — pisał — to nie jest ona wystarczająca, aby niemiecki naród zaopatrzyć w żywność i wszystkie inne potrzebne do życia środki oraz zapewnić rozwój jego sił. Naszym zdaniem, nie zagwarantuje tego wszystkiego nasza polityka kontynentalna, ponieważ naród niemiecki wyrósł daleko ponad ojczyzną przestrzeń życiową i znaczną część swych potrzeb musi pokrywać z terenów zagranicznych. Naród niemiecki musi mieć pozostały świat, ponieważ potrzebuje go, aby zapewnić sobie *Spielraum* dla rozwoju wszystkich sił. Niemiecka przestrzeń życiowa musi być na tyle wystarczająca, aby w razie konieczności, tzn. w przypadku odgradzenia (blokady) nas przez złośliwych wrogów od świata zewnętrznego, umożliwiła przedłużenie naszego życia na długie lata”¹⁶.

Przestrzeń życiowa miała nie tylko dostarczyć bogactw naturalnych, lecz służyć także militarnemu bezpieczeństwu. Rozwój niemieckiego *Reichsgebiet*

¹⁴ „Das neue Deutschland” nr 4 z 28 X 1914.

¹⁵ A. Hettner, *Der Friede und die deutsche Zukunft*. Stuttgart — Berlin 1917.

¹⁶ A. Hettner, *op. cit.*, s. 48.

miał być równoznaczny z rozwojem *Schutzherrschaft*. Kiedy Hettner stwierdzał, że dla niemieckiej egzystencji niezbędne jest przyłączenie „lotaryńskiego okręgu żelaza, belgijskiego okręgu węgla i jego pochodnych fabrykatów”¹⁷, to niewątpliwie dostrzegał w tych obszarach — obok walorów gospodarczych — również znaczenie strategiczne. Wypowiedzi A. Hettnera, widzącego w przestrzennym rozwoju Niemiec naturalną skłonność wielkiego narodu do rozszerzania swych granic, stanowią kontynuację organicznej teorii Ratzela i szwedzkiego prawnika R. Kjellèna, u podstaw której leży przekonanie o naturalnym związku narodu z przestrzenią, która musi rozszerzać się wraz z biologicznym i cywilizacyjnym rozwojem narodu¹⁸.

W okresie I wojny światowej wartość obszaru ziemi podnosił wspomniany Kjellèn, twórca pojęcia „geopolityka”. Rozpatrywał on państwo w kategoriach biologicznych zakładając, iż organizmy państwowe analogicznie do organizmów żywych są formą życia, tzn. rodzą się i umierają i jako takie muszą rozszerzać swą przestrzeń życiową¹⁹. Rozwój państw traktował on jako permanentną walkę o byt. W walce o przestrzeń życiową zwycięstwo przypadało narodom silniejszym:

„Im większe powstają państwa — stwierdzał Kjellèn — tym bardziej obniża się kurs małych form państwowych. Te ostatnie zostają przesunięte na tereny peryferyjne lub całkowicie zanikają”²⁰.

W wyniku politycznej dyskusji dotyczącej celów wojennych Niemiec pojęcie „przestrzeni życiowej” zostało spopularyzowane i weszło na stałe do terminologii polityczno-propagandowej państwa niemieckiego. Kiedy znany geograf niemiecki A. Dix stawiał w 1912 r. naród przed alternatywą — „Mamy tylko jedno wyjście: rosnać w przestrzeni albo zdeformować się”²¹ — to wyrażał on jednocześnie postulat przywództwa politycznego Niemiec, które w ekspansji widziały jedyną drogę wyjścia z „ciasnoty przestrzennej”.

Myślenie kategoriami przestrzennymi, ugruntowanie świadomości przestrzennej (*Raubbewusstsein*) w narodzie niemieckim uznał geograf H. Schmitthenner za największe osiągnięcie pierwszego dwudziestolecia XX wieku. Nie był on w tej opinii odosobniony. Prawnicy i geografowie III Rzeszy uznali przezwycięzienie pojęcia *Raum*, ujmowanego w okresie pozytywizmu prawni-

¹⁷ A. Hettner, *op. cit.*, s. 50/51.

¹⁸ Por. tamże, s. 97: „Es liegt in der Natur Deutschlands, dass es sich nicht nur nach einer bestimmten Seite hin betätigen kann, was überhaupt nur Kleinstaaten vergönnt ist, sondern ebenso wie England und Frankreich, noch mehr als Russland und die USA, seine Kräfte verteilen und sich in allen Teilen der Erde betätigen muss. Es kann sich nicht auf die Heimat beschränken, auch wenn es diese durch Angliederung von Nachbargebieten erweitert, weil nur eine Macht, die ihre Wurzeln auch in der übrigen Erde einsenkt, gross sein kann”.

¹⁹ Por. R. Kjellèn, *Der Staat als Lebensform*. Leipzig 1917.

²⁰ R. Kjellèn, *op. cit.*, ss. 31 - 32.

²¹ A. Dix, *Deutscher Imperialismus*. Leipzig 1912, s. 5.

czego jako pusty obszar określony liniami granicznymi, za największą rewolucję światopoglądową²².

W. Daitz, kierownik działu gospodarczego w Urzędzie Polityki Zagranicznej przy NSDAP, od 1939 r. przewodniczący zarządu *Gesellschaft für europäische Wirtschaftsplanung und Grossraumwirtschaft*, uważał, iż pojęcie „przestrzeni” w dotychczasowym matematyczno-fizykalno-przyrodniczym sensie zmieniło treść w wyniku „pierwszej fazy europejskiej rewolucji” (którą dlań była I wojna światowa), ustępując miejsca nowej myśli narodowej. „Rewolucja” ta sprawiła również, że „przestrzeń państwowa” została zastąpiona „przestrzenią narodową”, której znaczenie podkreślano zwłaszcza po 1918 r.²³

I wojna światowa oraz postanowienia Traktatu Wersalskiego dokonały zasadniczych korekt w interpretowaniu pojęć *Raum*, *Lebensraum* oraz *Grossraum*. Zapoczątkowany przez Hegla i utrzymujący się do czasu I wojny światowej kult państwowości ustąpił prymatu idei narodu (naród przed państwem). Jednocześnie wyłonił się — w wyniku ustalenia nowej mapy politycznej Europy w Wersalu — problem wielu mniejszości narodowych, co dało asumpt do preferowania spraw narodowościowych. Utworzenie większej liczby państw w Europie teoretycy „przestrzeni życiowej” odczytali jako pogłębienie napięcia między „naturalną suwerennością narodu” a „sztucznie przez państwo utworzoną suwerennością”, tym samym jako zwiększenie sprzeczności między przestrzenią życiową a państwową. Nienaturalny, zdaniem niemieckich geografów, układ granic politycznych, jaki powstał w wyniku postanowień Traktatu Wersalskiego, sprawił, że najwybitniejsi przedstawiciele nauk geograficznych przystąpili do propagandowej walki o „naturalne granice” Niemiec. Przez „naturalne granice” rozumiano zaś morza, wielkie rzeki, pasma górskie itp. Aby Rzesza Niemiecka mogła stać się wielkim państwem narodowym, powinna — w myśl wskazań naukowców — spełnić takie warunki, jak: oprzeć swą granicę wschodnią na Bugu i Wiśle, północną na całym wybrzeżu Morza Bałtyckiego i Północnego, zachodnią — na dorzeczu Renu, przy czym wskazywało się na konieczność opanowania całego jej biegu od źródeł aż do ujścia, oraz południową — na linii od Alp po Morze Czarne.

Kierunkiem, który zerwał całkowicie z neutralnym pojmowaniem przestrzeni, była geopolityka. Pod wpływem biologii (V. Weizsäcker) i fizyki (M. Planck) obszar, konstruowany dotąd jako wymiar powierzchni i głębokości, został wyparty przez nowe wyobrażenie obszaru, którego istotę miało stanowić to, co się na nim dokonuje²⁴.

²² Por. m. in. C. Schmitt, *Der neue Raumbegriff in der Rechtswissenschaft*. „Raumforschung und Raumordnung” H. 11 - 12/1940, ss. 440 - 442.

²³ W. Daitz, *Echte und unechte Grossräume. Gesetze des Lebensraumes*. W: *Nationale Wirtschaftsordnung und Grossraumwirtschaft. Beiträge der Gesellschaft für europäische Wirtschaftsplanung und Grossraumwirtschaft*. Berlin 1942, ss. 59 - 70.

²⁴ Por. C. Schmitt, *Reich und Raum. Elemente einer neuen Völkerrechts*. „Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht” H. 3/1940, ss. 201 - 203.

Geopolityka oraz faszystowskie prawo międzynarodowe akcentowały działanie i ruch jako czynniki kształtujące czasowoprzestrzenną rzeczywistość. Konsekwencją tych pojęciowych przeobrażeń był wzrost zainteresowania „przestrzenią życiową” narodów, w szczególności zaś narodu niemieckiego. Dynamikę życiową narodu niemieckiego przeciwstawiano „sztucznie określonej” przez Traktat Wersalski przestrzeni państwa niemieckiego, co w konsekwencji musiało prowadzić do wysuwania roszczeń terytorialnych.

Nie można udzielić jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czym była „przestrzeń życiowa” dla narodowych socjalistów. Już program NSDAP z 24 lutego 1920 r. wysuwał postulat „powiększenia przestrzeni celem wyżywienia narodu niemieckiego i osiedlenia nadwyżki ludnościowej”²⁵. Na te same motywy rozszerzenia przestrzeni życiowej Niemiec zwracał uwagę w tymże roku Hitler w memoriale „o zadaniach planu czteroletniego” stwierdzając, że „Polityka jest prowadzeniem i realizacją historycznej walki życiowej narodów, której celem jest zachowanie bytu”²⁶.

Narodowy socjalizm nadał pojęciu „przestrzeni życiowej” wybitnie polityczny sens. W literaturze tego okresu terminem tym posługiwano się jako bojowym wezwaniem politycznym (*Kampfbegriff*), wiążąc je ściśle z hasłem *Volk ohne Raum*. Rozwinięta wokół tego pojęcia teoria stanowiła jednocześnie zewnętrzno-polityczny program walki o nowe przestrzenie. Program ten traktowano jako część składową „nowego porządku europejskiego” (*Neuordnung Europas*), dostrzegając w nim konieczność życiową oraz prawo narodu niemieckiego.

Część ideologów narodowosocjalistycznej teorii „przestrzeni życiowej” (m. in. Gottl-Ottlilienfeld, F. Flohr, H. Schmitthenner, M. Durach) wiązała proces jej rozszerzania ściśle z państwem i narodem (*Staatsvolk*), określając obszar *Lebensraum* jako „przestrzeń państwową narodu”. Inni (np. H. Lütke) nadawali pojęciu *Lebensraum* ponadnarodowy sens²⁷.

Flohr przypisywał narodowi mistyczną siłę, która pozwalała mu na dobór odpowiedniej przestrzeni życiowej. *Lebensraum* widział on jako biologiczno-geograficzną jedność narodu z przestrzenią. O wartości przestrzeni życiowej stanowiła, w jego przekonaniu, ilość dóbr, której przestrzeń może dostarczyć dla podtrzymania egzystencji narodu. „A ponieważ zdrowy naród rozrasta się, przestrzeń życiowa musi rosnać razem z nim”²⁸. Przestrzeń ży-

²⁵ G. Feder, *Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichengrundgedanke*. München 1928.

²⁶ Por. J. Leuschner, *Volk und Raum. Zum Stil der nationalsozialistischen Aussenpolitik*. Göttingen 1958, s. 63.

²⁷ Szersze omówienie dyskusji wokół *Lebensraum* por. A. Bay, *Der nationalsozialistische Gedanke der Grossraumwirtschaft und seine ideologischen Grundlagen*. Dissertation. Erlangen/Nürnberg 1962.

²⁸ F. Flohr, *Versuch einer Klärung des Begriffs „Lebensraum”*. „Geographische Zeitschrift” 1942, s. 395; por. także s. 400: „Völker mit arteigenen Lebensräumen sind die Urgemeinschaftslebensgebilde der Hominiden. Biologische Sachverhalte verhindern es, die Juden eine Rasse zu nennen. Die geographische Tatsache ihrer räumlichen Ungebundenheit machte ebenso unmöglich, sie als ein Volk zu bezeich-

ciową identyfikuje wspomniany autor z *Volksboden*, która jest wszędzie tam, gdzie żyją przedstawiciele jednego narodu. Flohr wskazuje także na środki wiodące do rozszerzania przestrzeni życiowej. Zalicza do nich: przesiedlanie części narodu na sąsiedni obszar oraz penetrację kapitału na obcej przestrzeni. Optymalna przestrzeń życiowa narodu niemieckiego została przez niego określona przy pomocy takich cech jak: właściwa wielkość, naturalne granice, ciągłość oraz zabezpieczenie wolności.

H. Schmitthenner, autor prac, redaktor i wydawca wielu geograficznych periodyków, określa „przestrzeń życiową” jako *Lebensraumspiel*²⁹. Podobnie jak wielu geografów tego okresu nie posługiwał się w odniesieniu do Rzeszy terminem „Niemiecka Rzesza” czy „Niemcy”, lecz „niemiecka przestrzeń życiowa”, „niemiecki obszar kulturowy” lub „niemiecki *Volksboden*”. „Przestrzenie życiowe” dzielił Schmitthenner na aktywne i pasywne, z których tylko tym pierwszym przyznawał prawo stałego wzrostu i regeneracji³⁰.

Pojęcie „przestrzeni życiowej” wiązał z potrzebami i dynamiką rozwoju narodu również J. H. Schultze, który w *Lebensraumie* widział:

„Przez naród wypełniony lub prawnie do wypełnienia nadający się obszar, któremu naród nadaje swe specyficzne kulturowo-geograficzne piętno”³¹.

Także M. Durach podporządkowywał rozmiary przestrzeni życiowej żywotności i duchowi narodu³². Wychodził on z założenia, iż przestrzeń życiowa narodu nie może być statyczna. Im bardziej życie umożliwia narodowi jego rozwój, tym ambitniejsze winny być jego dążenia do przeobrażania i rozszerzania przestrzeni. Walkę o *Lebensraum* traktował więc jako nieuchronny los narodu. Rozróżniał też naturalną oraz narodową przestrzeń życiową³³. „Narodowa przestrzeń życiowa” oznaczała dla niego obszar geogra-

nen. Sie sind ein Volk gewesen. Für ihr jetziges erdumspannendes Parasitendasein muss der Begriff noch formuliert werden”. „Die einzige Volk-Raum-Ganzheit ist das Reich, und dieses ist der Forschungsgegenstand der Lebensraumkunde [...]. Sie zeichnet die Idealgestalt des Reiches und des nachbarlich organisierten Grossraumes. Solange das Volk wächst, erkundet Sie vorausschauend seinen Weg zum vollkommenen Lebensraum”.

²⁹ Por. H. Schmitthenner, *Sinn und Wert des Wortes Raum in der geographischen Literatur von heute*. „Geographische Zeitschrift” 1939, ss. 41 - 51 oraz tegoż *Zum Begriff „Lebensraum”*. „Geographische Zeitschrift” 1942, s. 405. Na s. 49 artykułu *Sinn und Wert ...* czytamy m. in.: „Der Lebensraumspiel aber ist der Spielraum den die Einzelwesen von der kleinsten bis zur grössten Art, also auch die Spezien, die Staaten und Völker usw. darin haben oder erlangen können”.

³⁰ H. Schmitthenner, *Lebensräume im Kampf der Völker und Kulturen*. W: *Lebensraumfragen europäischer Völker*, Bd. I: Europa. Leipzig 1941, ss. 33 - 57.

³¹ J. H. Schultze, *Griechischer Lebensraum in Antike und Gegenwart* W: *Lebensraumfragen. ...*, op. cit., s. 562.

³² Por. M. Durach, *Zum Begriff „Lebensraum”*. „Geographischer Anzeiger” 1939, ss. 288 - 291.

³³ M. Durach, op. cit., s. 288. Czytamy tam m. in.: „Eine einfache Erwägung zeigte ja, dass ein und derselbe natürliche Raum, welcher dem einen Volk als eine

ficzny, który pod wpływem rasy, kultury, indywidualności narodu nabiera pewnych specyficznych cech. Stąd uważał, iż niemiecka przestrzeń życiowa jest nieograniczona, gdyż rasa niemiecka wywarła piętno oraz objęła swym wpływem kulturowym cały świat.

Przykładem wieloznaczności omawianych tu pojęć może być charakterystyka przestrzeni życiowej Niemców sudeckich dokonana przez Duracha. Pisał on m. in., iż:

„Narodowa przestrzeń życiowa niemczyzny sudeckiej obejmuje zamknięty blok narodowy wszystkich Niemców w Europie środkowej, jej fizyczną przestrzeń życiową stanowi kraj wewnątrz pasa Gór Środkowych Niemiec sudeckich, gospodarcza przestrzeń życiowa obejmuje obszar byłej monarchii naddunajskiej, której 80% ogólnej produkcji przemysłowej należy do krajów sudecko-niemieckich, zaś polityczną przestrzeń życiową Niemców sudeckich stanowi niewystarczający obszar wewnętrzny (*Binnenraum*) górski Niemiec sudeckich”³⁴.

Z kolei H. Lütke nie ograniczał przestrzeni życiowej wyłącznie do narodu, lansując tezę o przestrzeni ponadnarodowej. *Lebensraum* rozumiał jako część kuli ziemskiej, którą narody poprzez swoje działania planowo rozbudowują i zagospodarowują. Największe znaczenie w procesie kształtowania przestrzeni życiowej przypisywał Lütke „prawu życiowemu narodów” (*Lebensrecht der Völker*). Pisał on:

„Każdy naród musi wywalczyć sobie warunki życia poprzez siłę swego działania. Te warunki są takie, jak zaangażowanie, które narody mogą włożyć do walki o swój byt. Narodowa siła działania i narodowe prawo życia pozostają w wewnętrznym związku, stanowiąc dwie strony tej samej sprawy. Wraz z siłą działania narodu rosną jego potrzeby życiowe”³⁵. W innym miejscu pisze: „Narodowi z dużą siłą działania i woli odpowiada w naturalny sposób ambicja do zajęcia stanowiska politycznego lidera”³⁶.

Tacy teoretycy *Lebensraumu*, jak K. Vowinckel, G. Jentsch, nie dają w swych opracowaniach definicji przytoczonego pojęcia, odnoszą je natomiast bezpośrednio do potrzeb narodu niemieckiego. Na niemiecką przestrzeń życiową składa się, ich zdaniem, *Innen- oraz Kernraum, nachbarschaftlichen Ergänzungsraum*” oraz obszary kolonialne.

unüberwindliche lebensräumliche Schranke erscheint, dem anderen willkommenen Anreiz zur lebensräumlichen Meisterung bietet, so dass des einen Volkes Lebensraumschranke des anderen lebensräumliche Mittellinie werden kann, was sich am Beispiel der Deutschen und Tschechen in bezug auf alle vier böhmischen Randgebirge aufs anschauliche erläutern lässt”.

³⁴ M. Durach, *Der Sudetendeutsche Lebensraum*. W: *Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Dresden*. 1938, s. 49.

³⁵ H. Lütke, *Zusammenbruch und Neuaufbau der Weltwirtschaft*. Berlin 1941, s. 118.

³⁶ Tamże, s. 132.

Jentsch w swych rozważaniach na temat charakteru niemieckiej przestrzeni życiowej wyróżnia trzy historyczne źródła niemieckiego *Lebensraumu*³⁷.

1. Źródło polityczno-gospodarcze: konieczność rozszerzenia polityczno-gospodarczej przestrzeni życiowej narodu niemieckiego motywował autor ubóstwem surowców zarówno Niemiec, jak i sprzymierzonych z nimi państw osi oraz wzrastającą samowystarczalnością czterech mocarstw — ZSRR, USA, Anglii i Francji. Niemiecka, japońska i włoska polityka *Lebensraumu* stanowiła więc, w jego przekonaniu, akt gospodarczej samoobrony przed ekonomiczną polityką wielkiej plutokracji amerykańsko-europejskiej. Stąd też niemiecka przestrzeń życiowa musi „stanowić obszar odpowiednio rozległy i odpowiednio dla rozbudowy gospodarczej różnorodny, aby umożliwił żyjącym na nim grupom ludzkim dostateczną produkcję, nowoczesny podział pracy, wystarczającą ilość dóbr i wymianę kapitału, tzn. odpowiednie dla XX wieku utrzymanie stopy życiowej oraz niezależność od gospodarczej polityki wielkich potentatów surowcowych i innych przestrzeni życiowych”³⁸.

2. Źródło strategiczne: Jentsch postulował dla narodu niemieckiego taką przestrzeń, która zabezpieczałaby nie tylko niezależność polityczną, lecz także hegemonialną pozycję w świecie³⁹.

3. Źródło dyplomatyczne: niemiecka przestrzeń życiowa ma umożliwić Niemcom utrzymanie dobrych stosunków z sąsiednimi obszarami o podobnych potrzebach politycznych i gospodarczych.

Rozważania Jentscha na temat różnych aspektów „przestrzeni życiowej” stanowią przykład typowych dla niemieckiej nauki okresu hitlerowskiego maksymalistycznych wymagań dostosowanych do „wielkości rasy germańskiej”. W definicjach dotyczących *Lebensraumu* preferowano w III Rzeszy elementy biologiczno-rasowe. Celowali w tym szczególnie geopolitycy.

Jeden z najbardziej aktywnych geopolityków III Rzeszy, wydawca „*Zeitschrift für Geopolitik*” K. Vowinckel, ujmował *Lebensraum* przede wszystkim w kategoriach biologicznych, dopiero później w gospodarczych i politycznych. Biologiczną przestrzeń życiową uznawał za arenę dziejową, która w procesie historycznym stała się widownią życiowych spraw różnych ras i *Volkskörper*⁴⁰.

³⁷ G. Jentsch, *Lebensraum*. „*Monatshefte für Auswärtige Politik*” 1940, nr 2, ss. 79 - 90.

³⁸ G. Jentsch, *op. cit.*, s. 85.

³⁹ Tamże. Autorowi chodzi o „Ein Gebiet, genügend gross, und mit genug sicher erfassbaren Energien, Nahrungsmitteln und Rohstoffenausgestattet, um seine teilnehmenden Völker davor zu bewahren, als willenslose 'subjects' irgendeiner grossen maritimen Hegemonialmacht leben oder auch streben zu müssen”.

⁴⁰ Por. K. Vowinckel, *Zum Begriff Lebensraum*. „*Zeitschrift für Geopolitik*” 9/1942, s. 638. Stwierdza tam, że: „Lebensraum ist in erster Linie ein biologischer, in zweiter ein geographischer Begriff. Die biologische Seite ergibt sich zwangsläufig aus der Wertung politischer Entwicklungen als Lebensvorgänge von Rasse und Volkskörper. Schauplatz dieser Vorgänge ist mit entscheidender Bedeutung der Raum. Deutscher Lebensraum ist in erster Linie dort, wo der deutsche

L. Berghängler, zwolennik geopolitycznej teorii *Lebensraum*, przyłączył się do grona tych maksymalistów, dla których niemiecka przestrzeń życiowa miała ogarniać wszystkie kontynenty, aby zaspokoić „nieograniczone potrzeby narodu”⁴¹. Pogląd ten podziela inny geopolityk, J. Wüstchke, uznając, iż *Lebensraum* nie może stanowić podzielonego przez granice obszaru, lecz jest w swym stałym rozwoju „żywotnym świadectwem siły narodu lub jego słabości”⁴².

Wieloznaczność terminu „przestrzeń życiowa” wyrażała się nie tylko w przypisywaniu temu pojęciu różnorodnej treści, lecz także wyciąganiu z tej treści wieloznacznych wniosków. Przestrzeń życiowa miała być w przekonaniu wielu autorów wielkością regenerującą siły narodu i państwa. Przypisywano jej niejednokrotnie zdolności uzdrawiające narody w aspekcie moralnym i wychowawczym.

Autor *Atlasu niemieckiej przestrzeni życiowej w Europie środkowej* N. Krebs przypisywał *Lebensraumowi* zdolność kształtowania charakteru i woli człowieka. Uważał on, iż bez znajomości zajmowanej przez naród przestrzeni nie można go oceniać w żadnych kategoriach. Uwaga ta dotyczy — twierdził — zwłaszcza narodu niemieckiego. We wstępie do *Atlasu* pisał:

„Nie uda się nam należycie wyjaśnić stosunków między narodem i przestrzenią jeżeli nie zwrócimy uwagi na państwa, w granicach których żyją Niemcy. Przestrzeń, którą Niemcy dzięki wytężonej pracy zagospodarowali i której nadali kulturowe piętno, jest większa aniżeli przestrzenie innych narodów. Jest ona bardziej potrzebna Niemcom aniżeli innym narodom, aby należycie ocenić ich miejsce w Europie środkowej oraz wśród innych narodów i przestrzeni”⁴³.

R. von Schumacher rozpatrywał przestrzeń życiową jako teren działalności ludzkiej. Niemieckiej przestrzeni życiowej przypisywał szczególne predyspozycje do stałego rozrastania się⁴⁴. W układzie rzek płynących w jednym kierunku dopatrywał się autor naturalnej skłonności i drogowskazu rozwoju niemieckiego osadnictwa. W przekonaniu von Schumachera ukształtowana

---

Bauer in unmittelbarem Zusammenhang mit dem Volkskörper siedelt, das Gesicht der Landschaft in deutschem Sinn geformt hat, in zweiter Linie, wo sich die Wirtschaft anderer Staaten in Ergänzung des deutschen Kernraumes zu gemeinsamer Kraftsteigerung der Form des vertragsmässig geordneten Zusammenlebens findet, und in dritter Linie, wo deutsche Kultur sich mit fremder Kultur zu Ergänzung und Austausch findet”.

⁴¹ L. Berghändler, *Lebensraumwirtschaft*. „Zeitschrift für Geopolitik” 12/1940, ss. 576 - 589.

⁴² J. Wüstchke, *Räume der Entscheidungen*. „Zeitschrift für Geopolitik” 9/1942, s. 395.

⁴³ N. Krebs, *Atlas des deutschen Lebensraumes in Mitteleuropa*. Leipzig 1939 (ze wstępu).

⁴⁴ Por. R. von Schumacher, *Der Raum als Waffe. Versuch einer raumpolitischen Strategie*. Berlin 1935 oraz tegoż autora — *Der deutsche Lebensraum*. Leipzig 1938.

„dzięki biologicznym, rasowym i duchowym cechom narodu niemieckiego” przestrzeń stanowi ośrodek (*Kernraum*) kontynentu europejskiego. W politycznym wykorzystaniu sił przestrzeni widział też najważniejszy postulat i przyszłe zadanie polityki zagranicznej Rzeszy.

W przekonaniu niektórych ideologów narodowego socjalizmu największą zasługą hitleryzmu było wyniesienie pojęcia „przestrzeni życiowej” do „przystających mu wymiarów i dostrzeżenie wpływu przestrzeni życiowej na kształtowanie się wartości duchowych narodu”.

Polityczno-wychowawczy charakter przestrzeni jest — zdaniem H. Krügera — elementem narodowosocjalistycznej ideologii⁴⁵. W rozszerzaniu przestrzeni życiowej widział on wielkie historyczne zadanie narodu niemieckiego. Dostrzegał w niej cechy integrujące, pod warunkiem jednak, że łączy ona pokrewne wspólnoty narodowe, krajobrazy i inne elementy geograficzne. Indywidualność rasy lub narodu była, w przekonaniu Krügera, ściśle dopasowana do indywidualności przestrzeni życiowej. Jej właściwości muszą odpowiadać wielkości i postępowaniu narodu. Dlatego „zmiana przestrzeni życiowej nie oznacza jedynie zmiany pewnej liczby kilometrów kwadratowych, lecz stanowi zmianę warunków bytowania”⁴⁶.

Z rozważań tego autora na temat właściwości przestrzeni życiowej i jej dopasowania do indywidualności narodu wynikał generalny wniosek o konieczności rozszerzenia niemieckiego obszaru do takich rozmiarów, by odpowiadał on kulturowo-rasowej wielkości narodu niemieckiego⁴⁷.

Na marginesie rozważań dotyczących pojęcia „przestrzeni życiowej” podejmowano niejednokrotnie analizę warunków polityczno-gospodarczych Niemiec, które rzekomo składały się na konieczność powiększenia obszaru życiowego Niemiec.

Geograf H. Simmer, autor geopolitycznych podręczników szkolnych, wyróżnia cztery podstawowe przyczyny, dla których narody walczą o powiększenie przestrzeni życiowych. Są to: względy gospodarcze, niekorzystne położenie geograficzne, zajęcie ziemi przez wroga, ciasnota przestrzeni⁴⁸. Wycho-

⁴⁵ Por. H. Krüger, *Der Raum als Gestalter der Innen und Aussenpolitik*. W: *Reich, Volksordnung, Lebensraum*. Bd. 1, 1941, s. 89, gdzie stwierdza, iż zasługą narodowego socjalizmu jest: „Wiederherstellung des Raumes in seinen Grundlagen, nämlich seinen natürlichen Eigenschaften. Selbstverständlich lässt sich diese Wiederherstellung nicht in Gestalt einer Rückkehr zur Ur- oder auch nur Naturlandschaft verwirklichen. Aber während früher die technisch- zivilisatorischen Notwendigkeiten die Natur vernichten. Sollen sie sich heute die natürlichen Gegebenheiten der Landschaft nicht nur organisch einfügen, sondern sogar deren Eigenschaften steigern und hervorheben”.

⁴⁶ H. Krüger, *op. cit.*, s. 123.

⁴⁷ H. Krüger, tamże, s. 176: „Est ist die Idee einer echten Aussenpolitik nicht nur, jedem Volk den für ihn bestimmten Raum zuzuweisen, es darin zu erhalten und zu schützen, sondern auch die vornehmlich durch die Gemeinsamkeit ihres weiteren Raumes aufeinander angewiesenen Völker in einem wesensgemässigen Gebilde, dem Reich, zu einer Arbeits- und Leistungsgemeinschaft zu vereinigen”.

⁴⁸ H. Simmer, *Grundzüge der politischen Geographie in Anwendung auf Deutschland*. München und Berlin 1931.

dząc z założenia, iż III Rzesza spełnia wymienione wyżej warunki, autor usprawiedliwia światową politykę Niemiec, wyrażając przekonanie, iż tylko niezależnienie się od obcych wpływów i zapewnienie sobie odpowiednio wielkiej przestrzeni zapewni państwu niemieckiemu pozycję mocarstwową.

Biologiczno-rasistowska treść pojęcia *Lebensraum* została najbardziej wyeksponowana przez wspomnianego tu już W. Daitza, jednego z głównych teoretyków „przestrzeni życiowej”, twórcy faszystowskiej wersji teorii „gospodarki wielkiej przestrzeni”, który za największe osiągnięcie faszystowskiej „rewolucji” uznał przywrócenie „właściwych” stosunków między pojęciem *Lebensraum* i *Staatsraum*⁴⁹. Każdy naród, w jego przekonaniu, oprócz narodu żydowskiego, posiada własną przestrzeń życiową, której wielkość kształtują pewne prawa.

1. Prawo autarkii, które oznacza, że naród musi żyć z własnej przestrzeni życiowej. Winna ona obejmować obszary tak rozległe i bogate w surowce, aby wyżywić cały naród, zapewnić mu samowystarczalność, wolność i możliwość obrony.

2. Prawo *Lebensstil*, które nakazuje w procesie tworzenia przestrzeni życiowej uwzględnienie biologicznej substancji narodu oraz jego miejsca w świecie.

3. Biologiczne *Sittengesetz*, które ma wskazywać na prawo narodu do zachowania autonomii oraz dopasowanie przestrzeni życiowej do jego biologiczno-rasowych właściwości.

Tak więc na podstawie przedstawionych wypowiedzi i definicji można stwierdzić najogólniej, iż pojęcie *Lebensraum* rozpatrywane w okresie III Rzeszy w następujących kategoriach:

a) geograficznych, gdy rozmiary przestrzeni życiowej pokrywano z granicami państwowymi, narodowymi lub kontynentalnymi;

b) biologicznych, gdy wielkość przestrzeni życiowej podporządkowywano poszczególnym rasom lub grupom narodów, a wśród czynników decydujących o rozmiarach obszaru eksponowano tzw. *Leistungskraft* lub *lebensgesetzliche Ordnung*;

c) gospodarczych, kiedy wymagano od przestrzeni życiowej, by wyżywiła naród i zapewniła samowystarczalność gospodarczą; jest to właśnie wspomniane wyżej prawo autarkii, które znalazło zastosowanie w nazistowskiej doktrynie „wielkiej przestrzeni” (*Grossraumwirtschaft*);

d) politycznych, gdy polityka przestrzeni życiowej traktowana była jako środek do zdobycia hegemonii w Europie i świecie.

W pojęciu „przestrzeni życiowej” w III Rzeszy, w przeciwieństwie do okresu sprzed I wojny światowej, wyeksponowane zostały biologiczno-rasistowskie treści oraz postulat samowystarczalności. Wprawdzie już w pierwszych latach XX wieku domagano się, by niemiecka przestrzeń życiowa rozszerzona została o obszary bogate w surowce, jednakże dopiero w okresie hitlerowskim

⁴⁹ Por. W. Daitz, *Lebensraum und gerechte Weltordnung. Grundlagen einer Anti-Atlantikcharta*. Amsterdam 1943.

wyraźnie sformułowano żądanie samowystarczalności gospodarczej Niemiec w ścisłym związku z przestrzennymi postulatami. W wyrażonych przez pojęcie *Lebensraum* treściach odbijały się wszystkie podstawowe dla ideologii faszystowskiej kierunki: rasistowski, biologiczny, wielkomocarstwowy oraz autarkiczny. Świadczy to zarówno o znaczeniu kwestii „przestrzeni życiowej” w ideologii narodowego socjalizmu, jak i reprezentatywności tego pojęcia dla politycznej myśli tego okresu.

Wraz z pojęciem *Lebensraum* karierę polityczno-propagandową w III Rzeszy zrobiło pojęcie *Grossraum*.

Rolę koncepcji „wielkiej przestrzeni” dostrzegł już wcześniej Ratzel. W predyspozycji narodów do wielkoprzestrzenności widział on wyraz potencjału historycznego, zaś w możliwościach realizacji wielkoprzestrzennego państwa skalę poziomu kultury narodu. Wielka przestrzeń, posiadająca tendencje wzrostu, podporządkowana była sformułowaniem przez Ratzela prawu rosnących przestrzeni⁵⁰.

Pojęcie „wielkiej przestrzeni” otrzymało nową podbudowę teoretyczną w okresie I wojny światowej, kiedy to stało się bojowym hasłem gospodarczym. Spopularyzowali je zwolennicy doktryny „gospodarki wielkiej przestrzeni”. W ich przekonaniu pojęcie „wielkiej przestrzeni” miało znaleźć specjalne zastosowanie na rozbitym przez Traktat Wersalski obszarze naddunajskim, gdzie miało odegrać rolę integrującą w sensie geopolitycznym, gospodarczym i politycznym.

W III Rzeszy pojęcia „wielkiej przestrzeni” nie traktowano jako prostego połączenia słów „wielka” i „przestrzeń”. „Wielka przestrzeń” nie stanowiła również przeciwieństwa terminu „mała przestrzeń”. W wyniku bowiem pojmowania obszaru jako efektu działania, narodowi socjaliści nadali wielkiemu obszarowi treść, która różniła go jakościowo, a nie ilościowo od małego obszaru. Określenie „wielki” zmieniał zatem wartość i sens pojęcia „przestrzeni”⁵¹.

Pojęciem „wielka przestrzeń” nie posługiwano się w okresie III Rzeszy w sposób abstrakcyjny. Przeciwnie — ideologowie narodowego socjalizmu, zwłaszcza zaś teoretycy państwa i prawa, wiązali ten termin ściśle z planami politycznymi Niemiec. Pojęcie „wielkiej przestrzeni” oznaczało w praktyce niemieckiej politykę kontynentalną, skierowaną głównie przeciwko ZSRR i Anglii. II wojna światowa miała stanowić praktyczny sprawdzian wielkoprzestrzenny postulatów polityki hitlerowskiej, które pod pozorem „uwzględniania potrzeb życiowych innych narodów” głosiły konieczność rozszerzania przestrzeni życiowej Niemiec⁵².

Problem „wielkiej przestrzeni” dla Rzeszy podjął też R. Höhn, współtwórca biologicznej doktryny *Grossraumvolkheit*, stwierdzając:

⁵⁰ Por. F. Ratzel, *Die Gesetze...*, *op. cit.*

⁵¹ Por. C. Schmitt, *Der neue Raumbegriff*, *op. cit.*

⁵² R. Höhn, *Grossraumordnung und völkisches Rechtsdenken*. W: Reich, *Volkordnung, Lebensraum*. Bd. 1, 1941, ss. 256 - 288.

„W Europie oraz w związanych z nią przestrzeniach życiowych panuje niemiecka myśl o państwie i faszystowska idea imperium, która przystosowała się do historii i narodowego kierunku obecnych czasów. O Rzeszy nie możemy mówić jako o abstrakcyjnej wielkości, lecz jako o życiowym rdzeniu wielkiej przestrzeni. Rzesza jest dla nas wiodącą potęgą i nosicielem nowego politycznego porządku”⁵³.

Twórca doktryny *Grossraumordnung* C. Schmitt posłużył się pojęciem „wielkiej przestrzeni” definiując *Reich* jako organizm wieloprzestrzenny w odróżnieniu od *Staat* jako organizmu małoprzestrzennego. Schmitt nazwał *Reich*

„wiodącą potęgą, której polityczne idee promieniują w określonej wielkiej przestrzeni, wykluczającej siłą swego obszaru jakąkolwiek interwencję obcego państwa”⁵⁴.

„Wielka przestrzeń — pisał w innym miejscu — jest rodzajem ludzkiego planowania, aktywności i organizacji, wynikającej z ogólnych tendencji rozwojowych obecnej epoki. Wielka przestrzeń jest dla nas, Niemców, przede wszystkim przestrzenią działania”⁵⁵.

Wyolbrzymianie i nadawanie „wielkiej przestrzeni” wręcz metafizycznego znaczenia doprowadziło do tego, że teoretycy wielu związanych z pojęciem „wielkiej przestrzeni” doktryn uczynili z niej ideologię, która miała kierować się własnymi prawami i żyć autonomicznym życiem. Daitz przypisywał np. zarówno małym, jak i dużym przestrzeniom własne prawa, które miały decydować o kierunku politycznego działania. Za właściwą „wielką przestrzeń” uważał on

„naturalną przestrzeń życiową rodziny narodów, która umożliwia jej życie i warunkuje rozwój”⁵⁶. „Właściwe wielkie przestrzenie, czytamy dalej, dzielą się nie tylko za pośrednictwem fizycznych środków, lecz także metafizycznych. Pozwalają one na rozrastanie się w ścisłym związku z naturalnymi uwarunkowaniami przestrzeni (jak np. klimat) i chronią przed jakimkolwiek zagrożeniem ze strony obcego mocarstwa”⁵⁷.

Daitz przeciwstawiał małym przestrzeniom (w granicach państwowych) wielkie przestrzenie (rodziny narodów w granicach kontynentów), do których za-

⁵³ tamże, s. 262.

⁵⁴ C. Schmitt, *Reich und Raum. Elemente eines neuen Völkerrechts*, op. cit. Na s. 202 czytamy: „Das Reich ist nicht einfach ein vergrößerten Staat, so wenig wie der Grossraum ein vergrößerter Kleinraum ist. Das Reich ist auch nicht identisch mit dem Grossraum, aber jedes Reich hat einen Grossraum und erhebt sich dadurch sowohl über den durch die Ausschliesslichkeit seines Staatsgebietes räumlich gegennzeichneten Staat, wie über den Volksboden eines einzelnen Volks”.

⁵⁵ C. Schmitt, *Völkerrechtliche Grossraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte*, 1941, s. 6.

⁵⁶ W. Daitz, *Lebensraum und gerechte Weltordnung*, op. cit., s. 26.

⁵⁷ W. Daitz, *Echte und unechte...*, s. 62.

liczał: wielką, autarkiczną przestrzeń wschodnioazjatycką, indyjsko-malajską, europejską, afrykańską, północno- i południowoamerykańską. Za szczególnie korzystny dla europejskiej rodziny narodów uznał sojusz niemiecko-japoński, dzięki któremu Europa miała zyskać bogate rezerwy surowcowe na Dalekim Wschodzie.

Na temat „wielkiej przestrzeni” zabierali głos G. Selvi oraz Kiesewetter. Pod pojęciem „wielkiej przestrzeni” rozumieli oni ponadnarodowy obszar, który powstał na zasadzie wspólnoty interesów narodów zamieszkujących jeden kontynent⁵⁸.

Z kolei T. Pütz określał „wielką przestrzeń” nie ilościowo, lecz w aspekcie politycznym⁵⁹. „Wielka przestrzeń polityczna” oznaczała dla niego przestrzeń życiową narodu — mocarstwa. Podobnie „wielką przestrzeń” identyfikował z przestrzenią życiową W. Best⁶⁰. Wielu naukowców wyrażało przekonanie, iż predyspozycje do tworzenia wielkich przestrzeni posiadają tylko narody o wysokich właściwościach duchowych i moralnych. Myślenie kategoriami wieloprzestrzennymi miało stanowić element narodowosocjalistycznego wychowania.

„My musimy wreszcie nauczyć się myśleć o całym kontynencie — nawoływał wspomniany już H. Simmer. Świat jest tak mały [...]. Powinniśmy dostrzegać całą kulę ziemską jako *Kraftfeld*”⁶¹.

Pojęcie „wielkiej przestrzeni” weszło do języka dyplomatycznego, gdy po raz pierwszy zostało użyte oficjalnie w pakcie trzech mocarstw — Niemiec, Włoch i Japonii z 27 września 1940 r.⁶² Pakt, do którego 20 listopada przystąpiły Węgry, 23 listopada — Rumunia i 24 listopada — Słowacja, w sojuszu wyżej wymienionych państw widział przesłankę dla utrzymania trwałego pokoju, który miało zapewnić uzyskanie przez każdy naród świata należnej mu przestrzeni. Partnerzy układu wyrażali zgodę na podział świata według kryterium wieloprzestrzennego, ustalając strefy wpływów: Niemiec — cały kontynent europejski, Japonii — całym obszar azjatycki. Ówczesny premier Rumunii Antonescu, oceniając ten „podstawowy akt nowej orientacji rumuńskiego państwa”, stwierdzał, że pakt „stworzy wielką przestrzeń, na której rozwinię się wspólne, harmonijne współzycie narodów”⁶³. Również minister

⁵⁸ Por. G. Selvi, *Die Grundlagen der neuen Ordnung*. W: *Reich Volksordnung, Lebensraum*. Darmstadt, Bd. 3, 1942, ss. 9 - 39.

⁵⁹ T. Pütz, *Grundlagen der Aussenwirtschaftstheorie*. Jena 1944, s. 126: „Der politische Grossraum ist der Lebensraum einer durch ein Führungsvolk geführten Völkergruppe, die nachbarschaftlich siedelt”.

⁶⁰ W. Best, *Grossraumordnung und Grossraumverwaltung*. „Zeitschrift für Politik” Bd. 32, 1942, s. 406.

⁶¹ H. Simmer, *op. cit.*, s. 2.

⁶² Por. R. Höhn *Reich, Grossraum, Grossmacht*. W: *Reich, Volksordnung, Lebensraum*, Bd. 2, 1942, ss. 97 - 226.

⁶³ Za H. Krüger, ..., s. 78. Na temat konferencji por. H. Rönnefarth, H. Euler, *Konferenzen und Verträge*. Würzburg 1959, Bd. 2, s. 192/193.

spraw zagranicznych Rzeszy Ribbentrop, interpretując zawarty między mocarstwami układ, stwierdzał, że przyczyni się on do zapewnienia życiowych praw narodom w odpowiadającej ich sile narodowej przestrzeni⁶⁴.

Pojęcie „przestrzeni życiowej” oraz „wielkiej przestrzeni” stało się obiegowym terminem w wystąpieniach i pismach Hitlera, jak również innych przywódców III Rzeszy. Cała polityka hitlerowskiej Rzeszy stanowiła konsekwentną realizację postulatów doktryny „polityki wielkiej przestrzeni” (*Grossraumpolitik*). Dla Hitlera i jego popleczników nie były najważniejsze teoretyczne założenia doktryny. Liczyły się jedynie możliwości jej praktycznego wykorzystania. Z licznych przemówień Hitlera, które obfitowały w geopolityczną terminologię, wynika, iż pojęciem *Lebensraum* oraz *Grossraum* posługiwał się on przede wszystkim w aspekcie biologicznym i gospodarczym. Domagając się wielkiej przestrzeni Hitler dostrzegał w niej szansę dla eksplozji demograficznej narodu, możliwości jego osadnictwa, zapewnienia mu mocarstwowej pozycji i najwyższego standardu życiowego. Hitler hołdował ideologii darwinizmu społecznego uznając, iż sile i możliwościom ekspansyjnym narodu winna odpowiadać dostatecznie rozległa i bogata przestrzeń. Już w marcu 1927 r. w Ansbach stwierdzał:

„Aby ziemię i przestrzeń podbić, trzeba siły, która tkwi w jedności narodu. To znaczy, jeżeli naród widzi konieczność ochrony swego życia w polityce ekspansji, to musi w tę politykę włożyć swoją życiową energię”⁶⁵.

W *Mein Kampf* niejednokrotnie rozważał możliwości wyjścia narodu niemieckiego z „ciasnoty” przestrzennej oraz wyżywienia wzrastającej liczby ludności. Najczęściej wymieniał takie środki i możliwości jak: ograniczenie urodzeń, wewnętrzną kolonizację lub polityczne osadnictwo, eksport i industrializację, politykę kolonialną oraz podbój nowych terytoriów. Decydował się na wybór tylko tej ostatniej drogi, o czym świadczy chociażby stwierdzenie:

„My skończyliśmy wreszcie politykę kolonialną oraz handlową [...] i idziemy polityką ziemi (*Bodenpolitik*) w przyszłość”⁶⁶.

Nawołując w *Reichstagu* (w marcu 1936 r.), do zachowania jedności europejskiej Hitler myślał przede wszystkim o stworzeniu takich warunków przestrzennych dla narodu niemieckiego, aby umożliwiły mu one całkowitą autarkię⁶⁷. Hitler był zawsze przekonany, iż germańskiej rasie przysługuje większa

⁶⁴ Ribbentrop stwierdzał: „Der Gedanke des Lebensraumes bedeutet dagegen geradezu einen Aufruf zur Entfaltung und zur Wirkungskraft, um die beste Kräfte der den Raum tragenden Völker vom einer neuen Basis aus zur Entfaltung zu bringen” (za R. Höhn, *Reich, Grossraum, Grossmacht...*, s. 170).

⁶⁵ Za H. A. J. Cobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933 - 1938*. Frankfurt a. M., Berlin [Zach.] 1968, s. 9.

⁶⁶ A. Hitler, *Mein Kampf*. München 1933, s. 742.

⁶⁷ Stwierdził on wówczas: „Wieviel Sorgen würden der Menschheit und be-

i korzystniejsza gospodarczo przestrzeń aniżeli innym narodom. W 1937 r. w *Reichstagu* zapewniał, że:

„Niemiecka masa narodowa, licząca ponad 85 mln ludzi, stanowi rasowo zwarty pień, silniejszy aniżeli jakikolwiek inny w Europie. Z tej racji ma ona prawo do większej przestrzeni aniżeli inne narody”⁶⁸.

1 maja 1939 r. Hitler oświadczył w Berlinie, iż:

„Pierwszej życiowej podstawy należy szukać we własnej przestrzeni życiowej, to znaczy w tym, co ziemia daje narodowi do życia. Stąd przestrzeń życiowa jest nierozzerwalnie związana ze stopą życiową narodu. Ona warunkuje szczęście i pomyślność narodu. Sama przestrzeń życiowa nie jest siłą rozstrzygającą. Liczy się także pilność, energia i zdolność, dzięki którym naród może ze swej ziemi wygospodarzyć to, co się da wygospodarzyć”⁶⁹.

W podobnym duchu występowali inni politycy hitlerowskiej Rzeszy. A. Rosenberg postulował np. utworzenie takiej przestrzeni życiowej dla Niemiec, która zapewniłaby biologiczną i polityczną siłę narodu, wyzwalającą wszystkie twórcze jego czynniki⁷⁰. Przedstawiciele aparatu władzy w III Rzeszy zgodni byli w dążeniach i realizacji polityki przestrzennej, która miała zapewnić niemieckiemu narodowi polityczną i gospodarczą supremację w świecie.

Po przewrocie hitlerowskim problematyka przestrzeni życiowej została ujęta w ramy organizacyjne, stając się przedmiotem zainteresowania różnych, instytucji, placówek naukowych i wydawnictw.

Propagandą teorii *Lebensraumu* zajęła się przede wszystkim zorganizowana w 1935 r. *Reichsstelle für Raumordnung*, która z kolei 16 grudnia 1935 r. powołała do życia *Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung*⁷¹. Podjęła ona tematykę związaną z przestrzenią życiową narodu niemieckiego w wydawanej przez siebie serii *Beiträge zur Raumforschung und Raumordnung*

sonders den europäischen Völkern erspart geblieben sein, wenn man natürliche und selbstverständliche Lebensbedingungen respektiert und bei der politischen Gestaltungen des europäischen Lebensraumes sowohl als auch bei der wirtschaftlichen Zusammenarbeit berücksichtigt haben würde. Dies aber scheint mir unbedingt erforderlich zu sein, wenn man in der Zukunft bessere und befriedigende Resultate erreichen will als jetzt. Und dies gilt besonders für Europa. Die europäischen Völker stellen nun einmal eine Familie auf dieser Welt dar”.

⁶⁸ Por. dokument z 5 XI 1937, protokół z dyskusji w kancelarii Rzeszy. H. Jacobsen *op. cit.*

⁶⁹ Por. motto do pracy *Nationale Wirtschaftsordnung und Grossraumwirtschaft*, 1942.

⁷⁰ A. Rosenberg, *Das Problem der aussenpolitische Souveränität*. „Völkischer Beobachter” 27 X 1940.

⁷¹ Por. K. Meyer, *Raumforschung im Dienste der deutschen Lebensraumordnung*. „Raumforschung und Raumordnung” 10/1938, ss. 465 - 473. Por. także F. Bülow, *Grossraumwirtschaft, Weltordnung und Raumordnung*. „Raumforschung und Raumordnung” 1941. Volks- und Raumpolitische Reihe.

(wydawał K. Vowinckel w Heidelbergu) oraz *Berichte zur Raumforschung* (K. F. Koehler-Verlag w Lipsku). Zagadnienia przestrzeni życiowej najszerszej omawiane były w czasopiśmie „Raumforschung und Raumordnung”, którego wydawca K. Meyer we wstępie do pierwszego numeru nawoływał, aby wszyscy naukowcy, w poszukiwaniu nowych szerokich zadań nauki przestrzennej wyszli poza wąskie ramy poszczególnych dyscyplin naukowych, tworząc nową interdyscyplinarną wiedzę o przestrzeni życiowej (*Lebensraumlehre*).

Problematyką przestrzenno-państwową w narodowosocjalistycznym aspekcie zajmowała się utworzona w Berlinie w maju 1942 r. *Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*. Na inauguracyjnym posiedzeniu zebrali się zaproszeni naukowcy z 13 państw europejskich oraz z Japonii, aby omówić sprawy zarządzania nowymi obszarami oraz perspektywami organizacji przyszłych zdobyczy przestrzennych⁷².

Na zakończenie należy stwierdzić, iż treść zawartą zarówno w pojęciu *Lebensraum*, jak i *Grossraum* wyrażano często w języku propagandowym za pomocą innych terminów, którymi posługiwano się wymiennie. Pod wymienionymi wyżej pojęciami rozumiano w III Rzeszy wszystko, co wiązało się z polityką ekspansji, o czym świadczy np. wypowiedź Goebbelsa z 1940 r.: „Dzisiaj mówimy *Lebensraum*. Każdy może sobie wyobrazić co chce, co my chcemy widzieć pod tym pojęciem”⁷³.

Lebensraum identyfikowano często z pojęciem *Grossgermanische Reich* lub *Grossdeutschland*. Terminologia związana z *Lebensraumem* uzależniona była od hierarchii potrzeb narodowych. Gdy pierwszeństwo dawano potrzebom gospodarczym, wówczas pojęcie „przestrzeń życiowa” równoznaczna była z *Grossraumwirtschaft*. Ci, którzy przestrzeń życiową Niemiec uzależniali od zasięgu osadnictwa niemieckiego, identyfikowali *Lebensraum* z pojęciem *Volksboden*. Kiedy zaś granice potrzeb życiowych narodu niemieckiego utożsamiano z zasięgiem wpływów kulturowych Niemiec, *Lebensraum* oznaczał *Kulturboden*.

Przedstawiony w zarysie proces ewolucji pojęć *Lebensraum* oraz *Grossraum* stanowi przykład adaptacji pewnych terminów do wymogów i potrzeb wynikających z określonych sytuacji politycznych. Kiedy w okresie III Rzeszy ideologii narodowosocjalistycznej całkowicie podporządkowano naukę oraz kulturę, szczególnej wymowy nabrały środki przekazywania koncepcji politycznych, a tym samym język propagandowy. Terminologia hitlerowska stanowiła szczególną formę urabiania opinii publicznej oraz ugruntowywania pewnych schematów myślowych.

Znane już w XIX w. pojęcie „przestrzeni życiowej” dostosowano do potrzeb hitleryzmu, jednakże od początku XX w. utożsamiano je z potrzebami

⁷² B. Hofmann, *Die Gründungstagung der Internationale Akademie 7-9 V 1942 in Berlin*. W: Reich, *Volksordnung Lebensraum*. Bd. 3, 1942, ss. 479-485. Por. także P. Ritterbusch, *Eröffnungsansprache auf der Gründungstagung der Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*. W: Reich, *Volksordnung, Lebensraum*. Bd. 3, 1942, ss. 467-468.

⁷³ Goebbels 5 IV 1940. Por. H. Jacobsen, *Ausgewählte Dokumente...*, s. 130.

narodu niemieckiego. Wprawdzie istniała wielka liczba definicji *Lebensraumu*, to przecież nie ulega wątpliwości, że różniły się one tylko w formie motywacji, elementem stałym było natomiast przekonanie o konieczności rozszerzenia niemieckiej przestrzeni życiowej. Chociaż teoretycznie przyznawano każdemu narodowi prawo do posiadania własnego obszaru, to jednak zgodnie domagano się, by przestrzeń życiowa Niemiec była proporcjonalna do „nieograniczonych potrzeb narodu”, wielkości rasy germańskiej, biologicznej siły oraz zasięgu kulturowych i narodowych wpływów Niemiec. Tym samym wiązano założenia *Lebensraumu* z podstawami rasizmu oraz biologicznymi i gospodarczymi doktrynami „wielkiej przestrzeni”.

Zarówno pojęcie „przestrzeni życiowej”, jak i „wielkiej przestrzeni” stanowiło podstawę teorii głoszącej konieczność ekspansji politycznej jako formy rozszerzania przestrzeni życiowej. Teoria ta dostarczyła podbudowy dla koncepcji polityki zagranicznej Rzeszy. Na uwagę zasługuje przy tym fakt, iż argumentacji, służącej ekspansywnym celom, dostarczali geografowie, prawnicy, historycy, zajmujący eksponowane stanowiska w hierarchii naukowej oraz aparacie władzy.

Nadając geograficznemu pojęciu „przestrzeni” treść polityczną ideologowie narodowego socjalizmu uczynili zeń nie tylko hasło bojowe lecz także doktrynę, dogmat polityczny i wreszcie przedmiot naukowej dyscypliny (*Lebensraumlehre*), który stanowił integralny składnik faszyzmu.

ANNA WOLFF POWĘSKA

PROBLEMATYKA STRAT MATERIALNYCH I OSOBOWYCH KULTURY NA TERENIE WIELKOPOLSKI W LATACH 1939 - 1945

Charakterystyka bazy źródłowej

Poniższe opracowanie nawiązuje do wcześniejszych publikacji prezentujących dorobek polskiego piśmiennictwa (druków zwartych, studiów, artykułów i prac materiałowych) na temat strat materialnych i osobowych, poniesionych przez Wielkopolskę w latach wojny i okupacji hitlerowskiej¹. W publikacjach tych sprecyzowano między innymi kryterium obejmujące straty kultury osobowej, jak i materialnej, a równocześnie scharakteryzowano cele hitlerowskiej polityki narodowościowej na ziemiach zachodnich „wcielonych” do Rzeszy.

¹ M. Rutowska, *Straty materialne kultury polskiej na terenie Wielkopolski w latach 1939 - 1945. Stan badań*. „Przegląd Zachodni” nr 4/1970; tejsze, *Straty osobowe kultury polskiej na terenie Wielkopolski w latach 1939 - 1945. Stan badań*. „Przegląd Zachodni” nr 1/1972.